

Çövkən oyunu milli dəyərlərimizin gözəl nümunəsidir

Xalq yaradıcılığının ən qədim növlərindən biri də milli oyunlardır. Bu oyunlar Azərbaycan ərazisində hələ qədim dövrlərdən etibarən yaranmağa başlamış və uzun inkişaf dövrü keçərək bu günümüza qədər gəlib çatmışdır. Təsədüfi deyildir ki, cəngavərlik, igidlik, pəhləvanlıq, yeniyetmələrin sağlam və gümrah böyüməsi, onların at çapma, güləş, ox atma yarışlarında iştirakı kimi məsələlər insanları daim düşündürmüş və respublikamızda mövcud olan daş kitabələrdə, Qobustan və Kalbəcər rayonlarında aşkarlanmış qayaüstü təsvirlərdə, orta əsr miniatürlərində və onların ayrı-ayrı ornamentlərində ilkin milli oyunların müəyyən izləri, bəzi hallarda isə bütöv rəsmləri təsvir edilmişdir

Xalq oyunlarının tarixini tədqiq etmək üçün ölkənin ictimai-siyasi tarixinə nəzər salmaq lazımdır, çünki xalq oyunlarının inkişafı həm iqtisadi tərəqqi, həm də ki, müharibələrə hazırlıqla bağlıdır. Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalq oyunları müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edərək, cəmiyyətin iqtisadi inkişafı ilə bağlı olub və fiziki tərbiyə spesifik vərdişə yiyələnmək bacarığına, işgüzarlığın artırılmasına, sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə, nəticədə hərbi hazırlığa yönəldilib. Qaynaqlardakı məlumatlar göstərir ki, qədim zamanlarda Azərbaycanda güləş, oxatma, qılıncoynatma, niza atma, atçapma, çövkən, Sürpapaq, Baharbənd, daşqaldırma, şahmat və digər idman oyunları geniş yayılmışdı. Xalq oyunlarında ali və humanist insani duyğular - şəri uzaqlaşdırmaq, yaxşılardan qorumaq, onlara dəyər durmaq və digər müsbət keyfiyyətlər aşılardı.

Azərbaycanda geniş yayılmış bu oyunlar barədə məlumatlar IX-X əsrlərin görkəmli mütəfəkkirləri Kəsrəvi, Əl-Biruni, korifey şairlərimizdən Qətran Tabrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi və digər klassiklərimizin əsərlərində, nəğil və dastanlarda, Qərb və Şərq səyahələrinin əsərlərində qeyd olunmuşdur. Xaqani cədir

meydanında igidlardan bu oyunda gözəl at sürmələrini və at oynatmalarını, bir sözlə, atçapma qabiliyyəti tələb etmiş, güc, qüvvə, çeviklik və sürətlilik kimi fiziki keyfiyyətləri qalaba üçün əsas şərt saymışdır. O, "Meratüs-səfa" əsərində oyunların xalq tərəfindən yaradıldığını və burada xalq nümayəndələrinin iştirak etdiyini göstərmişdir. Şairin fikrinə, azad yaşamaq istəyən insan tamahın və arzusunun başını top, ağılın ayağını isə topu vuran çövkən etməli, yəni ehtirasları deyil, ağılı özünə rəhbər seçməlidir.

***Azadlıq meydanında at çapmaq könlünə düşsə,
Kosu-amal olar, aqlın ayağı - alda çövkəni.***

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin tarixən formalaşmış və geniş yayılmış nümunələrindən biri də "Çövkən" oyunudur. Komanda oyun növü olan çövkən yarışları eramızın birinci minilliyinin ortalarında meydana gəlmiş, yüzillər ərzində Azərbaycan, Orta Asiya, İran, Türkiyə, İraq və digər ölkələrdə məşhur olmuş. Çövkənin qədim Azərbaycan oyunu olmasını sübut edən faktlardan biri də çoxsaylı mənbələrin mövcudluğu, miniatürlərimizdə bu oyunla bağlı mövzulara tez-tez müraciət edilməsi, yazılı mənbələrdə onun keçirilmə qaydaları haqqında ətraflı məlumatın verilməsidir. Bundan başqa qədim Öranqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində çövkən təsviri olan şirli qab tapılmışdır ki, faktın özü də həmin oyunun hələ IX əsrdə Beyləqan şəhərində yayıldığını sübut edir. VII əsrin ən məşhur yazılı abidəsi olan "Kitabi-Dada Qorqud" dastanı və Nizaminin 1177-1181-ci illərdə qələmə aldığı "Xosrov və Şirin" poemasına əsasən, Azərbaycanda çövkənin tarixi hətta VI-

VII əsrlərə gedib çıxır. Hətta dastanın "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda belə bir ifadə var: "Qılıncını nə öyarsən, mara kafir, ayrı başlı çövkənimcə gəlməz mənə".

“ N.Gəncəvinin tarixi sənədlər əsasında 1203-cü ildə yazdığı "Şərəfnamə" poemasında "Çövkən" və digər xalq oyunlarında kişilərlə bərabər, qadınların da iştirak etməsi barədə məlumatlar verilmiş, "Xosrov və Şirin" əsərində çövkən meydanında Şirinin Sasani hökmdarı Xosrov Parvizdən geri qalmaması və onunla bərabər oynayan qızlar da təsvir edilmişdir. Çövkən oyunu ilə bağlı I Şah Tahmasibin "Kuh və çövkən", yəni top və çövkən adlı əsəri vardır. Bundan başqa Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və qələm" romanında çövkənə həsr olunmuş fəsildə göstərilir ki, arab xilafəti dövründə tantənəli bayramlar zamanı keçirilir və bu oyunun ən yaxşı ustaları kimi azərbaycanlılar həmin tədbirlərə aparılırdı.

Mənbələr XII əsrdə İslam dünyasının mədəni mərkəzlərindən sayılan Bağdadda Orta Şərqi ölkələrinin at çapları arasında tarixdə ilk beynəlxalq çövkən yarışlarının keçirildiyini göstərir. Eyni zamanda həmin dövrdə, Eldənizlər dövlətinin hökmdarı Atabəy Məhəmməd Cahan Pahləvanın hakimiyyəti zamanında bu oyun meydana, at üstündə keçirilirmiş. "Alamara" adlı əsərdə isə qeyd olunur ki, məşhur Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl bəzən Tabriz meydanın-

da çövkən yarışları təşkil edər və bu yarışlara şəxsən özü də qoşulardı.

Tədqiqatçıların yazdıqlarına görə, oyunu idarə edən hakimlərdən biri əlindəki yaylıyı yuxarı qaldırır və bu zaman şeypur çalınırdı. Sonra oyunçular birinci dəstə ağ, ikincisi boz, üçüncüsü isə qara atlılardan ibarət üç qrup halında meydana dövrə vurur və yarışa çıxırdılar. Bundan sonra üzvləri üç nəfər təşkil edən atlılar meydanın əks tərəfinə gəldirdilər. Meydanın əks tərəfində daşdan iki metr hündürlüyü və beş metr eni olan qülləli qapılar qoyulur, qüllələrdən birinin üstünə göy, digərinə isə qırmızı rəngli bayraq taxılırdı.

Oyunda əsas məqsəd çövkən ilə topu fərdi və ya komanda üzvlərinin kornayı ilə aparıb qapını əvəz edən qüllələrin arasından keçmək idi. Oyunçular at belində 120-130 sm uzunluqda sonluğu əyni ağac olan çövkənlə topu əks komandanın qapısına itələməliydilər. Uzunluğu 120-130 kv metr, eni 60-150 kv metr olan sahədə oynanılan bu oyun fasilə ilə iki saat davam edir və musiqi ilə müşayiət olunurdu. Bütün oyunçular milli geyimlərdə - papaq, arxalıq, dar gödəkçə və şalvarda olur və oyunu üç hakim idarə edirdi.

"Çövkən" oyununda istifadə edilən topu hazırlamaq üçün darlanmış yün götürülərək alla yumaq şəklinə salınır və möhkəm bərkidilirdi. Topa lazımı ölçü verildikdən sonra qaynar suda yarım saata qədər saxlanılırdı ki, bu zaman yun əvvəlki yumaq formasını itirmədən daha bərk sıxılmağa başlayırdı. Sonra onu sudan çıxarır, bir daha möhkəm şəkllə düşənə qədər ovuşdurur və xüsusi darıdan üz çəkirdilər. Həmin üsulla hazırlanmış toplar elastik şar formasına salınırdı. Çövkən ağacı isə ayılmış formalı xüsusi ağacdən hazırlanırdı və daqiq, standart uzunluğa malik deyildi - oyun iştirakçıları və atların hündürlüyündən asılı şəkildə dəyişirdi. Çövkən ağacının ayılmış hissəsinin bir üstü açıq olurdu ki, topu yerdən qaldırmaq asan olsun. Bu oyunda xüsusi məşq keçmiş yarış atlarından istifadə edir, oyun zamanı kəskin hərəkətlərə görə yəhər sürüşüb düşməsin deyə, ikiqat və üçqat qarınaltı ilə bərkidirdilər.

Oyunda işlədilan və hərfi tərcüməsi "ağacçiq" və ya "ağac parçası" mənasını verən xokkey ağacına bənzər ağac alətinin adı ilə adlandırılıb.

Şərqdə təşəkkül tapmış başqa idman növləri kimi, "Çövkən" oyununun dünya ölkələrinə yayılması və inkişaf etdirilməsində ingilislərin rolu böyük olub. Belə ki, XIX əsrdə Hindistandan İngiltərəyə gətirilmiş bu oyun getdikcə daha da inkişaf etdirilib, yeni qaydalar əsasında Amerika və Avropa ölkələrində yayılmağa başlayıb.

Məhz ingilislərin təşəbbüsü ilə bu oyun "polo" adı altında ilk dəfə 1900-cü ildə Fransanın paytaxtı Paris şəhərində üç ölkənin 5 polo komandasının iştirakı ilə keçirilib. II Olimpiya Oyunlarının proqramına daxil edilib və bununla da milli oyunumuz ilk dəfə olaraq Qərbi dünyasında özünü təsdiqləyib.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yetişdirilən atlar çövkən oyunu üçün ən ideal atlar hesab edilir. Bu atların boynunun hündürlüyü təxminən 148,5 santimetr, döş tutumu 165,8 santimetr, əldərəğinin çevrəsi 18,3 santimetra qədərdir. Tipik dağ-düzən atı olan Qarabağ atları əsasən tünd-qəhvəyi və kürən rəngli, ortaboylu, dözümlü və mütləq bədən quruluşuna malik olurlar. Bu atlar cald, çəvik və kəskin dönüş hərəkətləri edir və qafildən dayandıqı yerdən irəli cümə bilirlər.

“ Qarabağ xanlığı dövründə çövkən oyunlarına maraq daha da artmış, Şuşa şəhərində yerləşən Cıdır düzündə, Xankəndi ilə Xocalı arasındakı düzənlik ərazidə, Ağdam şəhərində cıdır yarışları, müxtəlif atüstü oyunlar, o cümlədən çövkən yarışları keçirilmiş və mütləq olaraq keçirilmiş bu yarışlarda Qarabağın müxtəlif yerlərindən gəlmiş gənclər öz məharətlərini göstərmişlər.

Qarabağ atlarının cins kimi təkmilləşdirilməsində və böyük şöhrət qazanaraq geniş yayılmasında Qarabağdakı Xan zavodlarının əvəzsiz rolu vardı. Xanlığın əsasını qoymuş Panahəli xan, onun ardıcılları İbrahimxəlil xan, Mehdiqulu xan, Cəfərqulu xan, Şairə Xurşidbanu Natavan və xan zümərəsindəki digər sülalə nümayəndələrinə məxsus zavod və tövlələrdə klassik zavod atçılığı səviyyəsində damazlıq işlərinin aparılması nəticəsində Qarabağ atları bir çox beynəlxalq sərgilərdə və yarışlarda təmsil olunaraq, uğurlu yerlər tutmuşdu. Hələ 1867-ci ildə Fransada, 1869-cu ildə isə Rusiyada keçirilən at sərgilərində Qarabağ atları mükafat və medala layiq görülmüşlər. 1956-cı ildə SSRİ rəhbərliyi tərəfindən Böyük Britaniya kraliçası II Yelizavetaya "Zəman" adlı Qarabağ atının hədiyyə edilməsi, 1980-ci ildə Moskva hərəci vasitəsilə çoxlu sayda Qarabağ atlarının Almanya, Hollandiya, İsveçrə, İtaliya, Fransa və digər ölkələrə satılması Azərbaycanın atçılıq tarixində mühüm hadisələrdən biridir.

Sovet dövründə atüstü milli oyunlara marağın bir qədər azalmasına baxmayaraq, Qarabağ bölgəsində xalqımızın qeyri-maddi mədəni irsinin ayrılmaz hissəsi olan qədim oyun ənənələri qorunub saxlanıldı. 1946-cı ildə Ağstafada, 1949-cu ildə Ağdam rayonunun Eyvazxanbəyli kəndində atçılıq zavodlarının yaradılması Qarabağ atının yaxşılaşdırılması və müxtəlif yarışlarda iştirak etməsində böyük rol oynadı.

Lakin çox təəssüf ki, XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ona bitişik yeddi rayon işğala məruz qaldı, azərbaycanlılar öz doğma yurdlarından vahşicəsinə qovularaq qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü, xalqımızın maddi və qeyri-maddi mədəni irsinə ağır zərbə vuruldu. Bütün

bunlara baxmayaraq, çövkən oyunu arın Qarabağın işğal olunmamış bəzi yerlərində, həmçinin respublikanın bir çox bölgələrində bu gün də yaşamaqdadır.

Son illərdə atüstü milli oyunlarımızın qorunub saxlanması, qədim tarixə malik atçılıq ənənələrinin bərpası, ölkəmizdə atçılıq turizminin təbliğ və inkişaf etdirilməsi, gənc nəslə də bu sahəyə marağın oyadılması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Belə ki, 2007-ci ildə "Atçılıq haqqında" qanun qəbul olunub, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu qanunun tətbiqi ilə əlaqədar 22 may 2007-ci il tarixli fərman imzalanıb, "Atçılığın inkişafı üzrə Proqram" təsdiqlənib, Respublika Atçılıq Turizm Mərkəzi yaradılıb. Dövlət başçımızın "Azərbaycan Respublikasında Qarabağ atı cinsinin inkişafına əlavə dəstək haqqında" 2014-cü ilin noyabr ayında imzaladığı sərəncam da bu sahəyə göstərilən diqqət və qayğının ayəni təzahürüdür.

Sözgedən istiqamətdə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin müstəsna xidmətləri vardır. Belə ki, nazirliyin təşkilatçılığı ilə 2006-cı ildən başlayaraq hər ilin may və dekabr aylarında Şaki rayonunun Daşuz kəndində yerləşən Respublika Atçılıq Turizm Mərkəzində Prezident Kuboku uğrunda çövkən milli oyunu üzrə yarışlar, ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş Milli Atüstü Oyunlar Festivalı keçirilir. Həmin yarışlarda respublikamızın Şaki, Barda, Ağcabədi, Ağstafa, Yevlax, İsmayilli, Zaqatala və digər şəhər və rayonlarını təmsil edən komandalar mübarizə aparır. Bundan başqa Azərbaycan Polo Federasiyası-

nın Bakıda polo üzrə ilk dəfə Dünya Kubokunu keçirməsi də çövkənin əhəmiyyətini xeyli artırır.

YUNESKO-nun 2003-cü ildə Parisdə keçirilmiş 32-ci sessiyasında "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" Konvensiya qəbul edilib ki, respublikamız 2006-cı ildə həmin Konvensiyaya qoşulub. Bunun ardınca ölkəmizə aid ümumilikdə yeddi qeyri-maddi mədəniyyət nümunəsi, o cümlədən 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasında Qarabağ atı ilə oynanılan ənənəvi oyun nümunələri kimi Çövkən oyunu YUNESKO-nun "Qeyri-maddi mədəni irs siyahısı"na daxil olunub.

“ Qazandığımız nailiyyətlərin mantiqi davamı kimi inanırıq ki, torpaqlarımız işğaldan azad ediləcək, məcburi köçkünlərimiz neçə illik ayrılıq hasratından sonra doğma yurdlarına dönəcək, igidlərimiz "Azərbaycanın Musiqi Konservatoriyası" adlandırılan qədim Şuşa şəhərində yerləşən əfsanəvi Cıdır düzündə "Qarabağ şikastəsi"nin müşaiyati ilə Qarabağ atları üzərində öz maharətlərini nümayiş etdirəcək və onda çalçağırlı günlər yenidən qayıdaraq hər birimizin könlünü xoş ovqat üzərində kökləyəcəkdir.

Əli Cəfəroğlu,
Ağstafa rayon Təhsil Şöbəsinin
aparıcı məsləhətçisi